

**לעילוי נשמה
הרב חפץ בן אסתר זצ"ל
פרשת ויגש**

חידושי תורה ושאלות מ - א' ועד ת' על **פרשת השבוע** ועניינא דיומא מהמפרשים מדרשים וכד'
התשובות מסודרות לפי סדר **א-ב**
בפרשה 106 פסוקים = **בכל לבבך**

יעקב לא נפל על צוארי יוסף ולא נשקו ואמרו רבותינו שהיה קורא את שמע
ואהבת את י-הנה א-להיך **בכל לבבך** ובכל נפשך ובכל מאדך. (דברים ו ה)

עשרה בטבת - ארבעת הצומות נדחים לפעמים כשחלו בשבת. חוץ מעשרה בטבת שאינו חל לעולם בשבת אבל הוא חל לפעמים ביום שישי ומתענים בו ביום. ואפילו היה חל בשבת – לא היו יכולים לדחותו ליום אחר, מפני שנאמר בו: **בפעם היום הזה**, כמו ביום הכיפורים, ושאר הצומות אינם חלים לעולם ביום שישי. (רבי דוד בן יוסף אבונרקם)

אימת במדרש - טובה גדולה עשה עם ישראל. כיצד, שבעשרה בטבת היו ראויין ישראל לגלות מירושלים. שכן הוא אומר, בן אדם פתב לך את שם היום את עצם היום הזה וגו' (יחזקאל כד, ב). מה עשה הקדוש ברוך הוא. אמר, אם יוצאין עכשו בצנה, הם מתים. מה עשה. המתין להם והגלה אותם בקיץ הוא שהנביא אומר, אסף אסיפם נאם ה' (ירמיה ה, יג), ואין אסף אסיפם אלא גלות, שנגמר: אסף אסף יקבל פלך (מיכה ב, יב). והמתין להם עד הקיץ, ואחר כן הגלה אותם. וזה שנגמר: וישקד ה' על הרעה (דניאל ט, ד). הני אומר, אף זה טובה. והשגנה, ויאמר ה' אליו עבר פתוך העיר וגו' (יחזקאל ט, ד). אמר לו הקדוש ברוך הוא לגבריאל, לך ורשם על מצחן של צדיקים ת"ו של ד"ו, כדי שלא ישלטו בהם מלאכי סבלה. וישגנה, ויאמר ה' אליו עבר פתוך העיר וגו' (יחזקאל ט, ד). אמר לו הקדוש ברוך הוא מלאכי סבלה. נכנסה קטיגוריא לפני הקדוש ברוך הוא, אמרה לפניו, רבוננו של עולם, מה גשנתו אלו מאלו. אמר לה הקדוש ברוך הוא, הללו צדיקים גמורים, והללו רשעים גמורים. אמרה לו: הנה בידם למחות ולא מחו. אמר לה, גלוי ונדוע לפני, שאם מחו בהם לא היו מקבלים מהם. אמרה לפניו, רבוננו של עולם, אם גלוי ונדוע לפניך, לפנייהם מי גלוי. ולפיכך הנה להם למחות בידם ולהתבזות על קדושת שמך, ויקבל על עצמן ולסבל הפאות מישראל, כמו שהיו הנביאים סובלים מישראל, שהרי ירמיה סבל כמה צרות מישראל. וישעיה כמו כן, דכתיב: גוי נמתי למפים ולחיי למרטים (ישעיה ג, ו), ושאר הנביאים. מיד קור הקדוש ברוך הוא ואמר למלאכי סבלה, זקן בחור וגו' (יחזקאל ט, ו). אף זו לטובה, שהפיג הקדוש ברוך הוא חמתו בירושלים, שנגמר: פלה ה' את חמתו וגו' (איכה ד, יא). שאלולי כן, כל ישראל נתחבבו בו פלה. הני אומר, לא יגרד רע, שאין הקדוש ברוך הוא מחל שמו על הרעה. ואפלו ישראל רשעים, חלק פבוד להם ולא הנפיקו לרעה. כיצד, פשבא על הקרבנות מהו, אמר למשה, דבר אל בני ישראל אדם פי יקריב מכם קרבן לה' (ויקרא א, ב). מישראל ולא מעובדי עבודה זרה. אבל פשבא להנהיר על הגנעים מהו אומר, אדם פי יהיה, אינו אומר אלא אדם. הני, לא יגרד רע. (תנחומא תזריע ט)

עוד מסופר במדרש - שבמשך תקופה קודם לכן היה גיבור גדול ושמו אביקא שהיה עומד על חומת ירושלים, וכל האבנים שהיו זורקים אשני נבוכדנצר על החומה הוא היה תופס בידו וזורק עליהם חזרה, עד אותו היום כשראה ה' שלא שבים בתשובה, באה רוח והפילה את הגיבור מהחומה ומת, באותה השעה נבקעה ירושלים. ובגלל שכל ההתחלות קשות אז זה יום מאוד קשה לישראל.

כתב החתם סופר - רק הטעם הוא דמה שהיתה העיר בטרדת המצור שתי שנים ומחצה זו מחמת שבאותו יום סמך מלך בבל למטה על ירושלים כמו כן ישבו ב"ד שלמעלה אלו מיימינים אלו משמאילים עד שגברו המשמאילים ונחרב הבית, והנה אין לך שנה שאין קללתה מרובה מחברתה, וכל דור שלא נבנה בהמ"ק בימיו כאילו נחרב בימיו, נמצא שבכל שנה ושנה נתחדש חורבן חדש, וזהו בכל פעם כשמגיע אותו יום של עשרה בטבת, שהתחיל אז למעלה משפט החורבן, כמו כן בכל דור ודור, יושבין ב"ד שלמעלה וגוזרין החורבן של כל שנה ושנה, ודבר זה מרומז קצת בספר הקרנים, עיין בפירושו הנקרא דן דיין, בענין חודש טבת וידוע דעל צרה שעברה כמו יום שמת בו אביו ואמו אין אנו מתעניין בשבת אבל תענית חלום מותר להתענות, דבשביל עונג שיש לו שמבטל צרה העתידה לבוא עליו לא מעונה הוא, הילכך תענית ט"ב, דזהו רק על צרה שעברה לא דחו שבת, אבל תענית י' טבת זהו על בטל צרה העתידה עונג הוא, והיה דחי שבת. (חתם סופר עה"ת פרשת שקלים)

כתב הרמב"ם – (הל' תענית פרק ה) יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות. שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב שנאמר (ויקרא כא מ) **והתנדו את עונם ואת עון אבותם במעלם אשר מעלו בו ואף אשר הלכו עמי בקרי**. ועשירי בטבת שבו סמך מלך בבל נבוכדנצר הרשע על ירושלים והביאה במצור ובמצוק.

פירוש האור החיים – הוא אומר **והתנדו את עונם ואת עון אבותם** וגו' כדי להסיר טעות שהיו בו שאין זה מעשה רעה ממה שעשאוהו ראשונים ולא נענשו, ויאמרו בפיהם אבותינו חטאו והרשיעו ואנחנו עונותיהם סבלנו לצד שאחזו מעשה אבותיהם בידיהם, ואומר **ואף אשר וגו'** פירוש כי מחשבת טעות זה שהעונשים היו באים בקרי יחשבהו ה' עון שצריך וידוי עליו כשאר עבירות.

כתב רבנו האלשיך בביאור הפסוק: **יש צרף ישר לפני איש ואחריתה צרכי מות**. (משלי יד יב) פתח ביחיד צרף וסיים ברבים צרכי, פתח בלשון זכר וסיים בלשון נקבה, לומר לך – אדם פותח בצעד אחד ונקלע לסבך דרכים מסתעפות שמהן יולדו דרכים רבות נוספות.

כתב המלבי"ם - שבתחלתו נראה שהוא ישר למלאות תאוות הגוף ומשאלותיו, אבל **ואחריתה צרכי מות**, כי סוף הגוף למות ולהבלות ואז תמות גם הנפש הרוחנית. גם האוילים ידעו בלבם כי אשמו על הנפש, כי דרכם הישרה בעיניהם לבחור בחיי ההבל אחריתה מות הנפש הרוחנית, ולבבם יודע מרת נפשם ועצבה על זה.

אימת בגמרא (סנהדרין קב): **אמר ר' יוחנן: עבירות קלות שעשה אחאב היו כעבירות חמורות שעשה ירבעם, שחמורות יותר היו חטאות אחאב משל ירבעם. ומפני מה תלה הכתוב בכל מקום בחטאי מלכי ישראל בירבעם** אף שכאמור אחאב הרשיע יותר - **מפני שהוא, ירבעם, היה תחילה לקלקלה**. פרש"י - דבכמה מקומות כתיב **לא סר מקל חטאות ירבעם בן נבט** ולא כתיב אחאב אע"פ שהיה רשע ממנו. שהיה מלך ראשון שהקדיח את תבשילו. **הרגש בעשרה בטבת על ההתחלה לפי שהכל גלום בהתחלה**. (מעין המועד)

איתא בגמרא : אָמַר מֶר זוֹטְרָא: **אָגְרָא דְתַעֲנִיָתָא** שְׂכַר הַתַּעֲנִיּוֹת – **צְדָקָתָא** הַצְדָּקָה (ברכות ו): פֶּרֶשׁ"י - שְׁנוֹתַיִן צְדָקָה לְעַרְב לְפָרְנֶסֶת הַעֲנִיִּים שֶׁהִתְעַנּוּ הַיּוֹם. דְּהֵיִינוּ שְׁעִיקָר הַשְּׂכַר בַּתַּעֲנִיּוֹת הוּא בְּכַךְ שְׁנוֹתַיִם אִז צְדָקָה לְעִנִּיִּים. וְכַתֵּב הַחֵיד"א - רִמְזוּ לֹזֶה, שְׁבַתִּיבַת 'תַּעֲנִי' יֵשׁ אֵת הַמִּילָה 'עֲנִי' בְּאַמְצַע, וּמִבְּחוּץ אֵת הַמִּילָה 'תַּת', לְרִמְזוּ שִׁיתַּנּוּ לְעִנֵּי צְדָקָה. (שְׁמַחַת הַרְגַל) וְכֵן כְּתִיב וְתִפְקֵן לְרַעֲבֵל נִפְשָׁךְ וְנִפְשֵׁי נַעֲנֵה מִשְׁבִּיעֵי וְנִרְחַ בְּהַשָּׁף אוֹרְךָ וְאַפְלַתְךָ בְּצַהֲרִיִּים. (ישעיה נח י).

כתב המאירי - כל המתמיד לישב בתעניות יותר מדאי אם הוא צריך לכך מדרך רפואת הנפש ואע"פ שנקרא חוטא מצד מה שהשקיע עצמו במגנות עד שהוא צריך לכך מ"מ יפה הוא עושה אלא שלא נקרא בזה לא קדוש ולא חסיד ואם נוהג בכך שלא לצורך רפואת הנפש אלא דרך שמים וכוונת נטיה אל קצה אחרון כל שהוא מעמיד חיותו בכך נקרא קדוש וחסיד שהרי כל כוונתו לשות י"י נגדו תמיד ולבלתי הפנות מחשבתו ממנו יתברך. **וכן פירש 'בית הבחירה'**: כבר ידעת שהתעניות כלם נתקנו מפני התשובה ושיתעורר האדם בסבתם לתשובה ומעשים טובים כמו שאמרו לא שק ולא תענית גורמים אלא תשובה ומעשים טובים הוא שאמרו אגרא דתעניתא צדקתא כלומר שזוהו תכלית עניינם והנמשך מהם. **מבאר המהר"א טירנא** הטעם שצריך לתת צדקה כדי שלא יקרא חוטא ולכן כשנותן צדקה ביום התענית יהיה לו שכר צדקה. **כתב המהרש"א** - ועוד יש טעם אחר כדי שלא יהא נהנה מתעניתו בממונו שיעור מה שלא אכל ושתה היום לכך יתן שיעור הממונו זה שנהנה לצדקה. (חידושי אגדות)

שאלות

- א. וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַקֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנָעַן בַּשָּׂבָר אֲשֶׁר הֵם לְשָׂרִיִּים (מז יד) יוסף ליקט כל כסף וזהב שבעולם וחילקן לשלוש מטמוניות. מי היו אלו שמצאו כל אחד שליש מהמטמוניות שיוסף הטמין.
- ב. בְּנֵי וּבְנֵי בְנֵי אֹתוֹ בְּנֵתָיו וּבָנוֹת בְּנָיו וְכָל זָרְעוֹ הֵבִיא אֹתוֹ מִצְרַיִמָּה. (מז ז) מי מבניו של יעקב לא ירדו אתו מצרימה.
- ג. שרה נלקחה לפרעה מאהבתו אותה כתב לה בשטר כתובתה הרבה מממונו בין כסף בין זהב בין עבדים וקרקעות, וכתב לה את הגר בתו מפלגשו לשפחה. איזה חבל ארץ נתן לה לאחוזתה.
- ד. וַיִּגַּשׁ אֵלָיו יְהוֹדָה וַיֹּאמֶר בִּי אֲדֹנָי יְדָבָר נָא עֲבָדְךָ דָּבָר בְּאֲזִנֵּי אֲדֹנָי וְאֵל יִסֵּר אִפְסָה בְּעַבְדְּךָ כִּי כְמוֹת כְּפָרְעָה. (מז יח) לפי שרצה לדבר אליו שכל ענין הגביע הוא עלילה ע"כ נגש אליו ללחוש באזניו שלא יתבייש ועי"ז יבא לידי חרון אף. (כלי יקר) לכאורה כיצד חשב יהודה שיבין יוסף את דבריו בלא מתורגמן.
- ה. וַיִּנְשָׁק לְכָל אַחֵיו וַיִּבְכֶּה עֲלֵהֶם וְאַחֲרָי כֹּה דִבְרֵי אַחֵיו אֹתוֹ. (מה טו) מדוע בכה יוסף כעת והוא כבר בכה לפני כן, לכאורה המילה עֲלֵהֶם מיותרת. ועוד מה הטעם שנכתב בכתיב חסר. וכן בפסוק וְעַתָּה אֵל תַּעֲצָבוּ (מה ה) משמע שרק עתה, אֵל תַּעֲצָבוּ.
- ו. ראייה בפרשה שמעצימים עיניו של מת, ומי שיש לו בנים אזי בנו הבכור יעצים את עיניו.
- ז. וַיֹּאמֶר פְּרַעֲה אֵל יַעֲקֹב כְּמָה יָמֵי שְׁנֵי חַיֶּיךָ. וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֵל פְּרַעֲה יָמֵי שְׁנֵי מְגוּרֵי שְׁלֹשִׁים וּמֵאֵת שָׁנָה מְעַט נְרַעִים הָיוּ יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי וְלֹא הִשְׁיִגוּ אֶת יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי אַבְתִּי בִימֵי מְגוּרֵיהֶם. (מז טו-טז) מה הטעם שפרעה שאל את יעקב כְּמָה יָמֵי שְׁנֵי חַיֶּיךָ. וכי לא היו אנשים מבוגרים במצרים?
- ח. מה הטעם שנכתב ספר ישעיה אחרי ספר ירמיהו ויחזקאל, והוא היה לפניהם.
- ט. וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת יַעֲקֹב אֲבִיו וַיַּעֲמְדֵהוּ לְפָנָיו פְּרַעֲה וַיִּבְרָךְ יַעֲקֹב אֶת פְּרַעֲה. (מז טז) מה הטעם שיוסף העמיד את אחיו לפני פרעה, קודם שהעמיד את אביו לפניו. ולאביו שלח פזאת עֲשָׂרָה חֲמוּרִים נוֹשָׂאִים מְטוֹב מְצֻרִים. מאי "מטוב מצורים"? אָמַר רַבִּי בְּנִימִין בְּרַי יְפֹת אָמַר רַבִּי אֶלְעָזָר: שְׁלַח לֹו יִין [יִשָּׁן], שְׂדַעַת זְקָנִים נוֹחָה הֵימָנוּ. (מגילה טז). מה הטעם שדווקא יין ישן דעת זקנים נוחה הימנו? ולא יין רגיל.
- י. מספר המלכים שיצאו מאפרים, והטעם בזה.
- כ. בְּנֵי וּבְנֵי בְנֵי אֹתוֹ בְּנֵתָיו וּבָנוֹת בְּנָיו וְכָל זָרְעוֹ הֵבִיא אֹתוֹ מִצְרַיִמָּה. (מז ז) פרש"י - ובנות בניו – סרח בת אשר ויוכבד בת לוי. מדוע נכתב בנתיב והיתה לו רק בת אחת דינה.
- ל. וַיִּרְא אֶת הַעַגְלוֹת אֲשֶׁר שְׁלַח יוֹסֵף לְשֵׂאת אֹתוֹ וַתְּחִי רוּחַ יַעֲקֹב אַבְיָהֶם. (מה כז) פרש"י - סימן מסר להם בְּמָה הִזָּה עוֹסֵק כְּשֶׁפָּרַשׁ מִמֶּנּוּ, בְּפִרְשַׁת עֲגָלָה עָרוּפָה. לכאורה מה שייך עגלות ששלח לעגלה ערופה, והלא עגלה ערופה היא בהמה והעגלות ששלח יוסף היו מעץ. ועוד אין מוסרים סימן שאחרים יכולים לידע אותו, ומסתמא היו יודעים במה היו עוסקים.
- מ. מה בירכו יעקב ויוסף כשנפגשו לאחר עשרים ושתים שנים.
- נ. וְהִנֵּה עֵינֵיכֶם רְאוֹת וְעֵינַי אֲחִי בְּנִימִין כִּי פִי הִמְדַבֵּר אֲלֵיכֶם. (מה יב) פרש"י - בכבודי ושאיני אחיכם שאני מהול ככם ועוד כי פי המדבר אליכם בלשון הקודש. לכאורה מה הראיה שהוא מהול והרי יוסף ציוה לכל המצרים למול דכתיב וַיֹּאמֶר פְּרַעֲה לְכָל מִצְרַיִם לְכוּ אֵל יוֹסֵף אֲשֶׁר יֹאמַר לְכֶם תַּעֲשׂוּ. (מא נה) פרש"י - לפי שְׁהִיָּה יוֹסֵף אוֹמֵר לְהֶם שְׁיִמּוּלוּ.
- ס. כִּי זֶה שְׁנֵתִים הִרְעֵב בְּקָרֵב הָאָרֶץ וְעוֹד חֲמֵשׁ שָׁנִים אֲשֶׁר אֵין חֲרִישׁ וְקִצִּיר. (מה ו) לכאורה אם אין חריש ודאי שאין קציר.
- ע. וַיִּרְא אֵלָיו וַיִּפֹּל עַל צַוְּאָרָיו וַיִּבְכֶּה עַל צַוְּאָרָיו עוֹד. (מז כט) פרש"י - אבל יעקב לא נפל על צווארי יוסף ולא נשקו ואמרו רבותינו שהיה קורא את שמע. מדוע לא קרא יוסף קריאת שמע ביחד עם יעקב אביו.
- ע. וַיֹּאמֶר אֵל אֲדֹנָי יֵשׁ לִנּוּ אֵב זָמַן וְזָמַן וְזָמַן וְזָמַן קָשָׁן וְאַחֵיו מֵת וַיִּנְתֵּר הוּא לְבָדוֹ לְאִמּוֹ וְאַבְיו אָהָבוֹ. (מז כ) פרש"י - מפני היראה היה מוציא דבר שקר מפיו אמר אם אומר לו שהוא קיים יאמר הביאוהו אצלי. לכאורה עכשיו גם היה לו לירא שהרי כבר אמרו לו וְהָאֵתִיד אֵינָנוּ (מב יג) ולא אמרו לו שמת. ועוד שאמרו לו שנים עֲשָׂר עֲבָדֶיךָ אֲחִים אֲנַחְנוּ (שם) פרש"י - ובשִׁבְלִי אוֹתוֹ אֶתֵּד שְׁאֵינָנוּ, נִתְפַזְרָנוּ בְּעִיר לְבַקְשׁוֹ.
- פ. מה הטעם שנוהגים כשמקדש על היין נותן עיניו בנרות ובכוס של ברכה, והיא סגולה.
- צ. וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֵל יוֹסֵף אֲמוֹתָה הִפְעֵם אַחֲרָי רְאוּתִי אֶת פְּנֵיךָ כִּי עוֹדֶךָ חַי. (מז ל) לכאורה צריך ביאור מה שאומר לו אַחֲרָי רְאוּתִי אֶת פְּנֵיךָ וודאי הוא שיוסף חי לשם מה צריך להוסיף כִּי עוֹדֶךָ חַי.
- ק. מנין הפסוקים בשיר השירים, כנגדם מנין הפעמים שנזכרה יציאת מצרים בתורה.
- ר. ראייה בפרשה שצריך האדם שלא להיות כפוי טובה וישלם טובה תחת טובה ואפילו לגוי.
- ש. שְׂבָעָה שְׁמוֹת יֵשׁ לְגִיהֶנָּם, אחד מהם בפרשתנו.
- ת. מה הטעם שנוהגים לקרוא לתינוק שמת קודם המילה גרשון.

תשובות

- א. אנטונינוס בן אסורוס קיסר רומי גילה אחת מהן, אחת מהן נתגלתה לקרח, ואחת גנוזה לצדיקים לעתיד לבוא בימות המשיח. (סנהדרין קי.) *
- ב. בנימין נשאר עם יוסף במצרים, ער ואונן בניו של יהודה מבני בניו של יעקב לא ירדו איתו שהרי הם מתו בארץ כנען. דכתיב **וַיָּמָת עַר וְאֹנָן בְּאַרְצוֹ כָּנְעַן** (בראשית מו יב) *
- ג. גושן - לפיכך ישבו בני ישראל בארץ גושן שרה אמם. (פרקי דר"א פרק כו)
- ד. דברים היוצאים מהלב נכנסים ללב. שבזה לא צריך להבין את פירוש המילים. כמו שמסופר על החפץ חיים זצ"ל שפעם אחת הלך לדבר לפני שר מהצבא הרוסי ולבקשו באיזה ענין ודיבר אלו בשפת האידיש. ואתו השר אמר, שאין צורך שיתרגמו עבורו את דברי הח"ח, כי המה דברים היוצאים מהלב ומבין לא אותם. (שי למורא בשם הגרמ"ד הלוי סאלאווייציק)
- ה. הרוגי מלכות ראה – לפיכך כתיב חסר 'שעתידים להירג' ה' הרוגי מלכות. **וַעֲתָה אֵל תַּעֲצָבוּ** לא תקבלו עונש, אבל לאחר זמן יבוא יום כשיהיו הרוגי מלכות **תַּעֲצָבוּ. עֲלֵהֶם ר"ת עֲתִידִים לְהִיֹּת הַרוּגֵי מַלְכוּת.** וכן בפסוק **וַיַּגֵּךְ עֲלֵיהֶם.** (בראשית מה טו) ר"ת וראה יוסף בהם כי עתידין להיות 'ה' הרוגי מלכות. (קרבן עני)
- ו. **וְיוֹסֵף יִשִּׁית יָדוֹ עַל עֵינָיו.** (מו ד) כתב בחכמת אדם (כלל קנ"ז) מעצימין עיניו של מת, וכבר כתבתי ע"פ הזוהר שמי שיש לו בנים אזי בנו הבכור יעצים עיניו, כמו שכתוב **וְיוֹסֵף יִשִּׁית יָדוֹ עַל עֵינָיו.** והמנהג הוא שגם באמו הבן מעצים עיניה. כתב במעבר יבק (שפתי רננות פט): וטוב שהירוש ממנו יעשה לו תיקון זה. ואם יש לו עפר ארץ ישראל טוב שהבן ישים אותה בעצמו על עיניו, ואמר כי סתימת העינים ע"י הבן הוא סיוע לדינא דקברא. (עבד המלך)
- ז. זקן מופלג היה נראה, ושערות ראשו וזקנו הלבינו מרוב הזקנה לפיכך שאלו. (רמב"ן) **וַעֲוֵד** משום שהרי בירך יעקב את פרעה והנילוס היה עולה לרגליו ופסק הרעב מיד בבואו, סבר פרעה שאם בזכותו מציל את המדינה כל שכן שלא יאונה לצדיק כל רעה כל ימי חייו, ואם הוא נראה זקן ביותר ושערותיו הלבנו על כרחך שהוא מופלג בזקנה. (כתב סופר) **א"נ** צורת האבות ומראה פניהם היו דומים זה לזה, היה חושב שיעקב הוא אברהם שירד למצרים והיה זה בנו או בן בנו והיה מכיר את אברהם. (מאור האפלה) **א"נ** היה פרעה בבחורות גדל בבית אבימלך כדרך המלכים לשלוח בניהם ליגדל בנימוסים ודרך ארץ ושם ראה את יצחק וכסבור שזה הוא ותמה עליו שעדיין הוא חי (פענח רזא) *
- ח. חורבן הבית ואובדן האומה בגלל חטאייהם הם רוב נבואתו של ירמיהו, וכן מקצת נבואת יחזקאל. אבל ישעיה נבואתו בזמן שהבית קיים והאומה, וכן אמרו חז"ל הסמיך חורבן לחורבן, נחמה לנחמה. (מדרש הבאור) איתא בגמרא (בבא בתרא טו.) חזקיהו וסיעתו היינו תלמידיו כתבו ספרי - ישעיה, משלי, שיר השירים וקהלת. פרש"י - ישעיהו הרגו מנשה ולא כתב ספרו, שלא היו הנביאים כותבים ספריהם אלא לפני מותם.
- ח. חולה היה יעקב מחולשת הדרך הארוכה מארץ ישראל למצרים. ולא רצה יוסף לעכב את העמדת אחיו עד שיבריא. (אונים לתורה) משום שאין ראוי להמליך איש נכרי וכל שכן עבד. (ר שלמה אשתרוק)
- ט. טעמו של היין משתבח יותר ויותר ככל שהוא מזדקן ומתיישן. לעומת שאר משקין ומאכלים שבכולם המיושן גרוע ורק ביין המיושן משובח יותר. על כן הוא דומה לתלמידי חכמים שעליהם נאמר (שבת קנב.) תלמידי חכמים קל זמן שפומקין - חכמה נתוספת פהם, שפומקין חכמה נאורף ימים
- י. **תְּבוּרָה** (איוב יב יב) עמי קארץ קל זמן שפומקין - טפשות נתוספת פהם. שפומקין: מסייר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח. (איוב יב כ) (בן יהוידע מגילה טז): **י"ט מלכים יצאו מאפרים – כנגד י"ט פעמים שקראו עצמם עבדים.** (רבינו אפרים, רוקח)
- כ. כלותיו וכלות בניו נקראות גם **בנותיו**, שאדם קורא לכלתו בתו, כמו שקראה נעמי לכלתה בתי (באור יש"ר, הטור). **א"נ** ייתכן שהיו לדינה שפחות קטנות שגדלו עמה, ובעבור בתו קראם הכתוב בנות יעקב. בעבור שגדלו בביתו, כמו **בני מיכל** (שמואל ב כא. ה) וכן **בנות בניו** כי אחת היא (א"ע). **א"נ** דרך הכתוב כשיברר ביהוסי הרבים יאמר ביחיד לשון רבים **ובני דוד חשים** (מו כג) **ובני פלוא אליאב** (במדבר כו ח) (רמב"ן). *
- ל. ליווה אותו יעקב כשנפטר יוסף ממנו אמר לו אבא חזור בד שלא אענש על ידך אמר לו בני על דבר זה עתידין בני להיכשל (ח"ו) כשימצא חלל באדמה ויביאו עגלה ערופה וזקני בית דין ירחצו ידיהו ויאמרו **ידינו לא שפכה [שפכו] את הדם הזה** (דברים כא ז) וכי תעלה על דעתך שזקני ב"ד שופכי דמים הם אלא לא ראינוהו ופטרנוהו בלא מזונות ובלא לוייה, ומתוך דברים אלו התחילו לעסוק בפר' עגלה ערופה. (ר"ע מברטנורא) **א"נ** באותם עגלות ששלח יוסף היו בהמות למשוך את העגלות ורמז היה בדבר. (מושב זקנים) *
- מ. מחיה המתים – כדאיתא בגמרא (ברכות נה:) אמר רבי יהושע בן לוי: הוואה את חבירו לאתחילי לשלש יום, אומר: "ברוך.. שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". לאתחילי לשלש יום עשר חדש, אומר: "ברוך.. מחיה המתים". וכן איתא בשו"ע (או"ח רכה א) הוואה את חבירו לאתחילי לשלש יום אומר שהחיינו ואחר י"ב חודש מברך מחיה המתים והוא שהביב עליו הרבה ושמה בראיתו. וכתב השיבולי לקט (תפילה סימן יח) בשם מדרש אגדה שברכו מקבץ נדחי עמו ישראל. נולד מהול – כדאיתא במדרש (תנחומא נח ה) זה אחד משבעה מהולים שנולדו בעולם. אדה"ר נברא מהול, ושת בנו נולד מהול, נח נולד מהול, יעקב נולד מהול, ויוסף נולד מהול, שהיה דומה לאביו. משה נולד מהול, ואיוב נולד מהול. ואינה דומה מילה בידי אדם למי שנולד מהול. **א"נ** יוסף ציוה למצרים למול בלא פריעה אבל יוסף עצמו פרע שהרי האבות קיימו כל התורה כולה. **א"נ** הוא ציוה למצרים למול ודאי שהוא עצמו לא היה חייב למול. (טעמא דקרא) מכיון שהם מלו מחמת דוחק הרעב אבל עשיר אם כן לא מל אם לא היה יהודי, **א"נ** השבטים לא היו יודעים במצרים שהם נימולים. (חזקוני)
- ס. ספחיו גם לא היו - הם כל מיני תבואה וקטניות וירקות שגדלים וצומחים בקרקע מאליהן. מחמת הרעב הכבד גם זה לא גדל. (מדרש לקח טוב)
- ע. עוסק במצוה פטור מן המצוה. יוסף היה עוסק במצות כיבוד אביו. **א"נ** קרא פסוק ראשון של ק"ש מפני שהיה טרוד, כשם שמצינו (ברכות יג:) אצל רבי יהודה הנשיא שהיה קורא בזמנה פסוק ראשון של קריאת שמע מפני שהיה טרוד בגירסא עם התלמידים. (שפתי חכמים) *
- ע. עני חשוב כמת – מאחר ונמכר לעבד עני הוא וחשוב כמת. (ר"ח פלטיאל) **א"נ** מותר לשקר מפני השלום. (יבמות ס:) (רבינו אפרים) **א"נ** לשון **והאחד איננו** משמע שמת שנאמר **ואיננו כי לקח אתו א-להים** (בראשית כד) (ריב"א). **א"נ** עשה פירוש שקר לדבריו הראשונים שאמר **והאחד איננו** (מהרי"ק) **א"נ** מאחר ולא נמצא כ"ב שנים נחשב כמת. (מנחה בלולה) *
- פ. פסיעה גסה נוטלת אחד מחמש מאות ממאור עיניו (ברכות מג:). והטעם מבואר במ"א במהרי"ל כי המלה "נר" היא בגימ' 250, ו-2 נרות הוא 500 ע"כ יש בזה סגולה להחזיר לו את מאור העיניים שזה אחד חלקי 500 שניטל ע"י פסיעה גסה. (הל' שבת שו"ע או"ח רע"א י)
- צ. צדיקים קרויים חיים – כיון שאני יודע שאתה צדיק כיום **אחרי ראותי את פניך** שראה בתואר וברושם פניו שלא חטא, על כן **אמונתה הפעם** רק בעולם הזה, ובעולם הבא יהיו לי חיים טובים מתוך נחת רוח מבני הצדיקים. (מהר"ם אלשיך, שפתי כהן)
- ק. קי"ז פסוקים בשיר השירים, וכנגדם קי"ז פעמים נזכרה מצרים בתורה. (רבינו אפרים, נח"ק בשם מהר"א מגרמייזא)
- ר. **רק אדמת הפהנים לא קנה** (מו כב) הכמרים של מצרים עשו טובה ליוסף כשהיה דינו בפניהם בענין פוטיפרע, כאשר הבחינו שהאמת איתו הצילו אותו ממוות כדאיתא בדברי רז"ל. על כן עתה גם כן הטיב עמהם. **היטיבה י-תה לטובים ולישירים בלבותם.** (תהלים קכה ד) (השל"ה תוכחת מוסר אות פ) וכן תרגום יונתן **לחוד ארעא דכומרניא לא זבו מן בגלל דחמיו ליה זכותא בזמן דבעא רבונתיה למקטליה ושינבוהי מן דין קטול.** (עבד המלך) *
- ש. **שאלו** – דכתיב והורקתם את שיקתי פריעה **שאלה.** (מד כט) אמר רבי יהושע בן לוי: שבעה שמות יש לגיהנם, ושאלו הן: **שאלו, נאבדו, ובאר שחת, ובזר שאון, וטיט הנו, וצלמנת, וארץ הפתחית.** (עירובין יט.) איתא במדרש (מדרש הלל על ספר תהילים, פרק קט"ז, פסוק ח.) שבעה שמות נקראו לגיהנם: ובין כל אחת ואחת מהלך שלש מאות שנה, נמצא עומקה של גיהנם שני אלפים ומאה שנה.
- ת. תקנת רבינו גרשוני ז"ל שתינוק שמת קודם המילה מלין אותו על קברו וקוראים לו שם, לכך נהגו לקרוא לו גרשון על שמו של רבינו הגרשוני ז"ל. ואיתא בשו"ע (ור"ד רסג ה) תינוק שמת קודם שגיע להיות בן ח' מלין אותו על קברו בצור או בקנה ואין מברכין על המילה אבל משימים לו שם לזכר שירחמוהו מן השמים ויחיה בתחיית המתים. כתב הט"ז נ"ל הטעם כיון דאמרינן שאברהם אבינו עומד ומבחין מי שהוא נימול אינו מניחו לגיהנם.

מקורות / חידודין *

א. **שֵׁלֶשׁ מַטְמוֹנוֹת הַטְּמִין יוֹסֵף הַצַּדִּיק בְּמִצְרַיִם** (דברים יא, 1). נראה לי בס"ד טעם לשלש מטמונות אלו כי כל התבואה אשר נתקיימה באוצרות של יוסף הצדיק ע"ה ולא נתקלקלה כשאר תבואות העולם היתה זאת על ידי שפע עליון וקדוש הנשפע מלמעלה בזכותו של יוסף הצדיק ע"ה ועל כן העושר הוא של יוסף הצדיק ע"ה ואינו של פרעה. אך הכסף הזה שקבל תמורת התבואה היה משלשה חלוקות **האחד** משל עובד עבודה זרה שהיה ממנום מאוס ומשוקץ שאינו ראוי לבא ולהיות בחלק הקדושה וכנגד כסף זה עשה יוסף הצדיק ע"ה מטמון אחד שהיה כל כסף זה של עובדי עבודה זרה הובא ונכנס למטמון זה בהשגחה שמים כי בידי שמים יש ברירה' בדרך נס להיות נבררים כספים אלו באים לאוצר זה ועל זה האוצר אמר כאן שנטלו קרח וסופו ירד לטמיון כי בלעתו הארץ. ומין **השני** היה כסף שבא ונאסף מן אנשים שאינם עובדים עבודה זרה אך יש בידם גזל וגניבה דאינו מאוס כמו הכסף שהוא של עובדי עבודה זרה וכנגד כסף זה עשה יוסף הצדיק ע"ה אוצר שני כדי שעל ידי שמים יהיה ברירה לכספים של מין זה שכולם יבואו לאוצר זה וזה האוצר נגלה למלך רומי והביאו לאוצר הממשלה שלו. ומין **השלישי** היה כסף של אנשים טובים שהיו שומרים שבע מצות בני נח דכספם נקי מאיסורא וראוי הוא לבא לחלק הקדושה כנגד זה עשה יוסף הצדיק אוצר שלישי ונבררו כספים של מין זה בידי שמים ובאו לאוצר השלישי וזה גנוז לצדיקים לעתיד לבוא כלומר אחר ביאת המשיח בב"א [במהרה בימינו אמן]. (בן יהוידע – סנהדרין קי).

ב. **וְיָהִי בַשָּׁנָה הַחֲמִישִׁית לְמִלְךָ רַחֲבֵעַם עֲלֵה שׁוֹשֶׁק [שִׁישָׁק] מֶלֶךְ מִצְרַיִם עַל יְרוּשָׁלַם**. (מלכים א יד כה) א"ר יהודה אמר שמואל כל כסף וזהב שבעולם לקטו יוסף והביאו למצרים שנאמר, וְיִלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אֵין לִי אֵלָּא שְׂבַמְצִרַיִם, שבארץ כנען ושבשאר ארצות מנין ת"ל וְכָל הָאֶרֶץ פָּאָה מִצְרַיִמָה לְשִׁבְרָא אֶל יוֹסֵף כִּי חִזַּק הָרַעֲב בְּכָל הָאֶרֶץ (בראשית מא ז), וכשעלו ישראל ממצרים העלוהו עמם שנאמר וַיִּנְצְלוּ אֶת מִצְרַיִם. (שמות יב לו) וא"ר אסי שעשאוה כמצולה שאין בה דגים. וריש לקיש אמר עשאוה כמצודה שאין בה דגן, והיה מונח עד רחבעם. בא שישק מלך מצרים ונטלו מרחבעם שנאמר וַיְהִי בַשָּׁנָה הַחֲמִישִׁית לְמִלְךָ רַחֲבֵעַם עֲלֵה שׁוֹשֶׁק [שִׁישָׁק] מֶלֶךְ מִצְרַיִם עַל יְרוּשָׁלַם. וַיִּקַּח אֶת אֶצְרוֹת בֵּית יְהוָה וְאֶת אֶצְרוֹת בֵּית הַמֶּלֶךְ וְאֶת הַכֶּלִי לְקַח וְיִקַּח אֶת כָּל מִגְיַי הַזֶּהב אֲשֶׁר עָשָׂה שְׁלֵמָה. בא רוח מלך כוש ונטלו משישק מלך מצרים, בא אסא ונטלו מרח מלך כוש ושגרו להדרימון בן טבריון. בא יהושפט ונטלו מבני עמון והיה מונח עד אחז. בא סנחריב ונטלו מאחז. בא חזקיהו וסיעתו ונטלו מסנחריב והיה מונח עד צדקיהו. באו כשדים ונטלו מצדקיהו. באו פרסיים ונטלו מפרסיים. באו רומיים ונטלו מיונים ועדיין הוא מונח ברומי.

ב. **וְיִלְאָבִיבִי שְׁלַח פְּזֹאת עֲשֶׂרָה חֲמָרִים נְשָׂאִים מִטּוֹב מִצְרַיִם** (מה צג) עשרה חמורים של עשרת השבטים, חוץ מבנימין, מכאן למדנו שלא חזר בנימין אל יעקב אביו לארץ כנען עם אחיו, אלא נשאר עם יוסף במצרים, שאלמלא כן היה נותן ביד בנימין, משא חמור אתון. (אוצר הראשונים – ר' מנחם).

ז. כשבא אברהם להיכנס בפתח טרקיני של פרעה כשנלקחה שרה הפתח היה קטן כדי שהנכנס לשם יצטרך לכרוע גופו, ובכותל שבפנים כנגד הפתח היה שם דמות צלם מצויר (ע"ז) כדי שיכרע לו כל הנכנס, ונעשה לו נס וגבה המשקוף בעת כניסתו ואחז נשאר המשקוף כאשר בתחילה. ובאותו כותל כתבו הענין לזכר, וכשנכנס יעקב באותו הפתח נעשה לו גם כן אותו הנס, ולכן חשב פרעה שהוא אברהם לפיכך שאל אותו כמה שני חיך לפי שתמה איך חי כל כך (ר יהודה חלאווה)

כ. **בְּנִתָיו וּבְנֹת בְּנָיו**. פירש"י בנות בניו זו שרה בת אשר ויוכבד בת לוי. וקשיא דבניו ניחא אלא בנותיו מאן נינהו שהרי לא נכנסו מבנותיו למצרים כי אם דינה שהתאומות מתו. ושמא י"ל דכלותיו קרי בנותיו. אך קשיא לי מאי דכתיב כל נפש בניו ובנותיו שלשים ושלוש דהתם ליכא למימר כלותיו שהרי לא נמנו כדכתיב מלבד נשי בני יעקב ושמא ר"ל דינה ובת לוי ובנות בניו הרי הם כבנות כך נ"ל וכן משמע למבין מתוך פירש"י. (דעת זקנים)

בְּנִתָיו וּבְנֹת בְּנָיו. פירש"י יוכבד ושרה. והפלא לומר שבני יעקב לא הולידו כולם רק זכרים ולא נקבות. אלא נראה דגם המה הולידו הרבה נקבות אלא שלא היו בכלל שבעים נפש. ולא עוד אלא דיעקב עצמו היו לו עוד בנות מנשיו כמשמעות הכתוב לעיל ל"ה ויקומו כל בניו וכל בנותיו אלא שלא נזכרו בשם משום שלא היו בהם ענין נוגע לאומה ישראלית כמו שאירע ע"י דינה ואל תתמה שהרי גם בא"א איכא תנא בב"ב דקמ"א שהי' לו בת. ולא נזכרה בתורה משום שלא יצא ממנה זכרון בישראל לדורות. והי"ג ה' ביעקב אבינו. ולא תקשה ממה שכתוב כל הנפש הבאה לבית יעקב שבעים דודאי הי' יותר משבעים. אלא שבעים אלו היו מכוונים נגד

שבעים שרי אוה"ע כמש"כ בשירת האזינו בפרק בהנחל עליון גוים. וגם היו משונים מטעם שאר"י ב"א שהרי שמעון ולוי בני י"ג הרגו עיר ומלוואה אע"ג שהיו כמה אנשים שלא מלו עצמם כמש"כ לעיל שם ל"ד כ"ד. וער ואונן נשאו אשה להוליד וכן פרץ הוליד בני ז' וחי' ודינה בת שש כבר היתה ראויה לאיש לרדוף אחריה וכן היו כל שבעים נפש. משא"כ שארי בניו שהולידו לא היו אלא כשארי ב"א. ע' מש"כ להלן מ' כ"ג בבני מנשה. (העמק דבר)

בְּנָיו וּבְנֵי בְּנָיו. מלמד דבכלל בני בניו גם בני בניו, שהרי בכלל השבעים נפש היו הצרון וחמול בני פרץ בן יהודה וכללן הכתוב בשם בני בניו [שו"ת מבי"ט חו"מ סי' כ']. (תורה תמימה)

ל. **א"נ** כשנפטר מאביו היו תופסין בהלכה מושיטים בעגלות דילפינן מיניה רשויות שבת. (ר"ה פלטיאל) א"נ עגלות היינו עגלות צב, וזהו שישד הפייט טס מטע מזורזים קורות בתניו ארזים, כשפירש יוסף מיעקב נטע יעקב ארזים, ושאל לו יוסף למה אלה, א"ל עתידין בני לעשות משכן במדבר בארזים אלו ויביאו אותם בעגלות, לכך שלח לו עגלות לסמין זה הדבר מ- **שֵׁשׁ עֲגֹלַת צֶבֶב** (במדבר ג ז) שהיו נושאים בהן הקרשים מהמשכן. (רכינו אפרים)

ע. **וְאִמְרוּ רִבּוֹתֵינוּ שֶׁהִיא (יעקב) קוֹרָא אֶת שְׁמֵעַ**. קרא ק"ש משום שחשש יעקב שכשייפגש עם יוסף אחר כ"ב שנה החביב לו מאד יצא נשמתו מתוך שמחה ויסתלק מהעולם ח"ו, לפיכך קרא ק"ש, דאיתא בספיה"ק דכל אדם צריך לקבל עליו עומ"ש קודם הפטירה, משא"כ יוסף שלא היה זקן לא חשש שיצא לבו מחמת השמחה ולכן לא קרא ק"ש. (טעמא דקרא) א"נ כיבד יעקב את יוסף בכבוד מלך וזאת משום שנבחר מאת ה' להיות מלך, וכדי להראותו שמכבדו בכבוד המקום שחלק לו מכבודו ולא מפני שהוא נחבר מאת פרעה שהוא מלך בשר ודם לכן קרא יעקב ק"ש וקיבל עליו עול מלכות שמים. וע"ז זה נתעלה כבוד מלכותו של יוסף. (כתב סופר עה"ת)

ע. **מִפְּנֵי הִירָאָה הוֹצִיאָה שְׁקֵר וכו'.** וקשיא וכל שכן שיהיו נתפסים בשקר, שמתחלה אמרו (רש"י לעיל מב, יב) שלכך נכנסו ב'י' שערם לבקשו, ועתה יאמרו שאמרנו לך שהוא מת, והרא"ם תירץ שכאשר באו עם המנחה ליוסף (לעיל מג, כו) ושאל להם על האח שמבקשים אותו אם נמצא, ואז אמרו לו ששמענו שהוא מת. והא דקאמר 'מפני היראה הוציאו שקר מפיו' היינו כבר הוציאו שקר מפיו כשאמרנו שהוא מת כשהביאו את המנחה. ופירוש זה מבולבל, דלמה ליוסף לשאול מה היה מאחיהם אם נמצא או לא, ששאלה כזו לא יתכן מהחכם אלא מסכלות היה ממנו, כי מה בקש שיאמרו לו שהרי הוא עצמו היה. ולפיכך נראה שכך פירושו שהוציאו שקר מפיו שכך אמרו לו - מה שאמרנו לך ש"האחד איננו" (לעיל מב, יג) כלומר אנתנו סבורים שהוא מת בשביל שיצא לדרך והיה לו לבא ולא בא, ובשביל זה אמרנו שהוא "איננו", ומכל מקום כיון שלא ידענו בודאי - נכנסנו ב'י' שערם, אולי יהיה נמצא, ופירשו עתה כי "איננו" שאמרנו - שהוא אבוד ממנו עד שאנו חושבים שהוא מת, לאפוקי שאין אנו יודעין באיזה מדינה ובאיזה מקום הוא ואינו בחזקה שהוא מת. וזהו השקר, שהרי לא היה הדבר כן, אלא שהיה להם בחזקת חי, שלמה יהיה בחזקת מת - שהרי מכוהו (לעיל לו, כה). ואין להקשות דהשתא יבין יוסף כוונתם - שלכך הם מפרשים דבריהם כי מה שאמרנו "והאחד איננו" שאנו סבורים שמת כדי שלא יאמר להם יוסף הביאו אותו אלי, דאם לא כן למה הוצרכו לפרש דבריהם, דאין זה קשיא, שהוצרכו לומר כך כדי לומר לו אהבת יעקב לבנימין, בשביל שהאחד מת ויותר הוא לבדו, שאם היה יוסף עומד להיות נמצא - לא היה יעקב כל כך מצטער על לקיחת בנימין, כי היום ומחר ימצא יוסף ואם תאמר אם כן מנא ליה לרש"י שהוציאו שקר כדי שלא יאמר יוסף הביאו אלי, שמא בשביל להגיד (להם) [לן] האהבה שיש ליעקב על בנימין, ואין זה קשיא, דאם כן לא היו צריכין לומר "ואחיו מת" דמשמע שכך הוא אצלם שמת. רק היה להם לומר שהוא נאבד לאביו ומצטער עליו שדואג שלא יהיה נמצא, וזה היה אמת, אלא שהיו ריאים שיאמר להם 'לכו ובקשו אותו עד שתמצאו אותו', ולפיכך אמרו שהוא אצלינו בחזקת שמת, ומכל מקום לחומר עשינו גם כן שמה עדיין חי, ובקשנו. (גור אריה - בראשית מד כ)

ר. **א"נ** הביאוהו לפני הכמרים לדונו במיתה אמרו הכמרים אם יוסף נקרע הבגד לפניו ודאי הוא פושע בדבר, לפי שהיה חפץ לקרב אצלה בע"כ והיא אחזה בבגד לפניו וקרעתו, אבל אם הקרע אחורי הבגד, ודאי היא משקרת לפי שאנסתו לשכב עמה והוא לא היה חפץ וינס והיא אחזתו מאחוריו בבגדו ולעכבו וקרעה הבגד, והבגד נמצא קרוע מאחוריו ולכן לא דנוהו במיתה, אמנם מפני כבוד אשת פוטיפר לא רצו לפוטרו לגמרי ונתנוהו בבית הסוהר, ולפיכך לא רצה יוסף לשעבד אדמתם (מושב זקנים) במדרש אביכר איתא - מצאו הבגדים קרועים לפניו, ובא גבריאלי והחזירו לאחוריו. (רכינו אפרים)

שבעים פנים לתורה, לעיתים תהיה יותר מתשובה אחת

התשובות אינם להלכה למעשה, הערות והארות יתקבלו בברכה

לעילוי נשמת הרב חפץ בן אסתר זצ"ל

לקבלת העלון במייל נא לפנות לכתובת ramnadlan018@gmail.com